

שיח הזכויות ואיכות הסביבה: הילכו שניים יחדיו?

אריה ונגר וגלעד אוסטרובסקי

בשנים האחרונות, במסגרת הפעילות המבורכת, ההולכת ומתרחבת, בתחום הגנת הסביבה בארץ, אנו עדים לעלייה בשימוש בכלים משפטיים, תוך הנמקה המשתמשת בשיח הזכויות. שימוש זה נשען יותר ויותר על התפיסה כי הזכות לאיכות סביבה ראויה היא זכות אדם בסיסית שיש לעגנה, בין אם כזכות עצמאית ובין אם כזכות הנגזרת מחוקי היסוד.

שיח זכויות הוא צורת דיון והנמקה בין שני צדדים המקיימים דיאלוג, אלא שאין זה דיאלוג סימטרי ושוויוני. זהו שיח מתעמת המתקיים בין צד אחד התובע זכויות למען סיפוק האינטרסים שלו, לבין צד אחר הנדרש לספק לו את הזכויות הנתבעות. במאמר זה נטען כי שיח הזכויות בהקשר הסביבתי עוסק בעיקר באיכות החיים ולא באיכות הסביבה, ובכך משקף את הבלבול המושגי בין השניים. במאמר מובאים נימוקים לכך ששיח הזכויות הסביבתיות אינו מתאים ואינו יעיל להתמודדות אמיתית ויסודית עם בעיות של איכות הסביבה. התמודדות כזו מצריכה בראש ובראשונה את שינוי ה"משקפיים" הערכיים שדרכם אנו רואים ומבינים את בעיות איכות הסביבה, ומעבר לשיח של אחריות, סולידריות חברתית וחובות מוסריים. שינוי כזה של השיח יכין את הקרקע לבניית מוסדות ומנגנונים פוליטיים, כלכליים, חברתיים ומשפטיים שיוכלו להביא ליישום של עקרונות אלה.

מבוא

בשנים האחרונות – במסגרת הפעילות המבורכת, ההולכת ומתרחבת, בתחום הגנת הסביבה בארץ – אנו עדים לעלייה בשימוש בכלים משפטיים. שימוש זה נשען יותר ויותר על התפיסה כי הזכות לאיכות סביבה ראויה היא זכות אדם בסיסית שיש לעגנה, בין אם כזכות עצמאית ובין אם כזכות הנגזרת מחוקי היסוד כגון הזכות לכבוד האדם, הזכות לשלמות הגוף ולחיים והזכות לקניין ציבורי. במאמרו "פרקטיקה מעשית של צדק סביבתי" ביטא עמית ברכה תפיסה זו:

נושא הגנת הסביבה צובר בשנים האחרונות תאוצה בישראל, רבות בזכות הירתמותם הראויה לשבח של ארגונים וגופים ציבוריים הפועלים בתחום זה. בשנים האחרונות חלו בקרב העוסקים במלאכה מהפך פרדיגמטי ושינויי תפיסה, וכך בכך עמם התפתחה ההכרה בכך שפעילות למען ההגנה על הסביבה היא, ללא כחל וסרק, גם פעילות למען זכויות אדם. בתוך כך אנו עדים לפעילות אינטנסיבית למען ההכרה הנורמטיבית בזכות לסביבה נאותה כזכות יסוד חוקתית, על-חוקית. המהפך הפרדיגמטי התבטא

בין היתר בהבנה שאין אנו מציבים עוד את ערך ההגנה על הטבע, החי והצומח כערך עצמאי ומנותק מזכויות אדם; כיום, יותר מתמיד, אנו יוצרים סימביוזה בין הצורך להגן על הסביבה הפיזית מפני פגעי האדם לבין הצורך לאפשר לאדם לעשות שימוש מושכל במשאבי הסביבה, כדי שהדור הנוכחי והדורות הבאים יוכלו ליהנות מאיכות חיים נאותה.¹

הוויכוח אם הזכות לאיכות סביבה ראויה היא זכות עצמאית או זכות הגלומה בזכויות אדם אחרות הוא ויכוח משפטי תאורטי ואינו מעניינו של מאמר זה. נציין, כי שתי הגישות מקבלות כמובן מאליה את שיח הזכויות בהקשר הסביבתי. שיח זכויות הוא צורת דיון והנמקה בין שני צדדים המקיימים דיאלוג; אולם בניגוד לדיאלוג סימטרי ושוויוני – כדוגמת דיון עקרוני על השקפות עולם, דיון אקדמי או דיאלוג אנושי כן – שיח הזכויות הוא שיח מתעמת המתקיים בין צד אחד התובע זכויות למען סיפוק האינטרסים שלו לבין צד אחר, הנתפס על ידי הראשון כאילו חלות עליו חובות לספק לו את הזכויות הנתבעות.²

הביטוי "הזכות לאיכות סביבה נאותה" אינו כולל רק את המילה "זכות" אלא גם את המונח "איכות סביבה". מכאן, שקורם לזכויות התאורטי המשפטי יש צורך לבחון בתוך התאוריה הסביבתית את משמעות המונח "איכות הסביבה", וללבן ולהבהיר את ההעדפות והבחירות החברתיות בנוגע לאיכות הסביבה בדיון הציבורי. אחרת, הדיון על אודות הזכות לאיכות סביבה נאותה יהיה דיון פרוצדורלי עקר ולא יעסוק במהות. במילים אחרות: הדיון המהותי חייב להקדים את הדיון החוקתי.

מאמר זה יבחן אפוא את המונח "איכות הסביבה", ומתוכו תיבחן השאלה אם בכלל יש מקום להכללת הנושא הסביבתי בשיח הזכויות. לאחר דיון מושגי זה נטען כי שיח הזכויות איננו מועיל בהקשר הסביבתי ולעתים אף אינו רלוונטי, וכי יש להחליפו בשיח של אחריות, סולידריות חברתית וחובות מוסריים.

א. איכות הסביבה ואיכות החיים

"איכות הסביבה" הוא מונח חמקמק וקשה להגדרה; מספר ההגדרות שלו קרוב מאוד למספר האנשים המנסים להגדירו. השפה העברית מקלה עלינו להבין את גודל הקושי להגדיר את המונח שכן המונח "סביבה" נגזר מהשורש ס.ב.ב, ואם כך – כל מה שסובב אותנו ונמצא מעבר לגבולות גופנו הוא הסביבה שלנו, קרי: עולם ומלואו. סביבה יכולה להיות קרובה (הבניין שבו אני נמצא עכשיו) או רחוקה (יערות הגשם בברזיל), עירונית או כפרית, טבעית (האוקינוס האטלנטי) או מלאכותית (עיר מגוריי) וכדומה. הסכנה בהגדרה כה רחבה היא ברורה – תפסת מרובה לא תפסת. במצב כזה, ההגדרה אינה יכולה לשמש ביעילות שום מטרה. אי-אפשר לגזור גזירה שווה בהבנת מקור הבעיה, בזהויה הדרך והכלים לפתרונה ובהגדרת סדר עדיפויות חברתי לטיפול בבעיות שונות כל כך זו מזו: הצורך להגן על כדור הארץ (ובעצם על האנושות) מפני שינויי האקלים והתחממות כדור הארץ, מטרה רעש הנגרם מבית עסק הסמוך למקום מגורים, סכנת ההכחדה המרחפת על כמחצית ממיני הצמחים ובעלי החיים בעולם, המטרד של זיהום הסביבה המנטלית בגין הצבת שלטי פרסום בצידי הדרכים,³ זיהום מי התהום במדינה ואי-הצבת מספר מספק של פחי אשפה ברחובות העיר. אחת התוצאות של הגדרה רחבה ומעורפלת היא בלבול תמידי בין שני מושגים חופפים בחלקם, אך לחלוטין לא זהים: איכות סביבה ואיכות חיים.

"איכות חיים", שגם הוא מושג קשה להגדרה ובעל הגדרות רבות, עוסק בטיב התנאים והמשתנים המתארים את רווחתו של האדם. תנאים אלו כוללים מושגים מדידים כגון רמת הכנסה לנפש (כלומר: "רמת חיים"), תוחלת חיים או מידת אי-השוויון, וכן מושגים מופשטים כגון איכות פנאי, פעילות חברתית, יציבות פוליטית וביטחון, חיי משפחה, חיי קהילה, שוויון מגדרי, חופש פוליטי וכדומה. חלק מהתנאים הם פיזיים, חלקם חברתיים וחלקם כלכליים; חלקם אוניברסליים וחלקם תלויי תרבות; חלקם אובייקטיביים וחלקם בגדר תחושות סובייקטיביות כגון מידת האושר או הסיפוק. התנאים הפיזיים המשפיעים על רווחתו של האדם וכוללים בהגדרה של "איכות החיים" נמצאים כמובן בסביבתו של האדם, בהיותם מחוץ לגופו אך בקרבתו, אולם הם כולם חלק ממדר המציב במרכזו את רווחת האדם ולא את מצבו של כדור הארץ.⁴

איכות הסביבה כוללת תמיד רכיב של יחסי גומלין הדדיים בין האדם לבין מערכות כדור הארץ. האדם משתמש במשאבים של כדור הארץ ופולט חזרה חומרים לסביבה. המשאבים של כדור הארץ יכולים להיות משאבים פיזיים כגון קרקע, מחצבים, מים, אוויר, מזון ועוד; הם יכולים להיות משאבים ביולוגיים כגון בעלי חיים וצמחים; והם יכולים שירותים אקולוגיים שונים של הטבע כגון האבקה של צמחים או טיהור האוויר. אחת התוצאות של השימוש שעושה האדם במשאבים של כדור הארץ (בין אם בקנה-מידה קטן בחיים האישיים ובין אם בקנה-מידה גדול במערכות של ייצור, תעשייה או תחבורה) היא פליטת זיהום לכדור הארץ, להתכלות או לדלדול המשאבים, ולהפרת איזונים עדינים שהיו קיימים בטבע מקדמת דנא. שיבוש זה של המערכות האקולוגיות עלול לגרום סיכון של ממש למערכות תומכות החיים של כדור הארץ. במילים אחרות: "איכות הסביבה" הוא מושג המתייחס לתשתית הפיזית והביולוגית שעליה מושתת פיתוחו של כדור הארץ; זו התשתית שעליה מבוססת החברה האנושית בכללותה.⁵

אם נאמץ הבחנות אלו נראה כי העניינים שבהם משפיע האדם על המערכות של כדור הארץ בהחלט משתייכים לתחום של איכות סביבה. ענייננו בהם נובע לא רק מרצוננו להגן על הטבע, על העולם או על בעלי החיים, אלא גם – כאמור – מהעובדה שכל השפעה של האנושות על כדור הארץ חוזרת ומשפיעה על בני האדם בצורות שונות כגון מחסור במשאבים, זיהום ופגיעה בבריאות. השפעת האדם על הסביבה גורמת לשינויים בסביבה שבמוקדם או במאוחר שבים ומשפיעים על האדם בשל יחסי הגומלין המתקיימים, כאמור, בין שתי המערכות החולקות ביניהן "גבול משותף". לפיכך, מדד לאיכות הסביבה אינו יכול להתמקד רק באיכות חייו של האדם; הוא חייב להתייחס גם למצבו של כדור הארץ.

ניתן לתאר את ההבדל בין איכות חיים לאיכות הסביבה בדרך נוספת. נושאים הקשורים באיכות החיים נוגעים בעיקר ליחסים שבין אדם לחברו (לא רק במובן הבין-אישי אלא במערכות של כלכלה, ממשל, שירותים חברתיים וכדומה). גם אם יחסים אלו מתווכים דרך הסביבה, לא תמיד יש להם השפעה ממשית על מערכות כדור הארץ. כך, למשל, גרימת רעש אינה משנה את מאזן המשאבים של כדור הארץ ואינה גורמת לזיהום בלתי-הפיך. עם זאת, היא בהחלט מטריד העובר דרך הסביבה, מוריד את איכות החיים ואף עלול לפגוע בבריאות הציבור. אם נשתמש בלשון ציורית, עניינם של העוסקים באיכות החיים הוא בשאלה איך לא למרר האחד את חיי האחר, ואילו עניינם של העוסקים באיכות הסביבה הוא בשאלה איך לא לכרות את הענף שעליו אנו יושבים.

איך ברצוננו שישתמע כאילו אנו טוענים שאיכות החיים אינה נושא חשוב שיש צורך לשפרו, להסדירו ולקדמו; ההפך הוא הנכון. איכות החיים היא נושא המעסיק – בצדק רב – כל אדם באשר הוא אדם. סוגיות של איכות חיים נוגעות בערכינו ובאמונותינו הבסיסיים ביותר בדבר

"החיים הטובים". בסוגיות אלה מעורבות שאלות רבות של חלוקת משאבים, צדק, יחסי הפרט עם הקהילה, סדרי עדיפויות חברתיים ועוד שאלות רבות וחשובות שראוי כי החברה והדיון הציבורי יעסקו בהן. עם זאת, הן אינן בהכרח סוגיות של איכות הסביבה.

בנקודה זו עשויים הקוראים להרים גבה בתמיהה: הרי השיח הסביבתי כבר מזמן אינו עניין למתי מעט המתעניינים בשימור הטבע בלבד; ובמילותיו של ד"ר דניאל מישורי:

הדיון המודרני בסביבה אינו מסתפק בשמירה על ה'טבע' (בדרך כלל מחוץ לעיר) או בשימור 'משאבים', כפי שהיה בעבר. זכויות חברתיות, צדק סביבתי (נגישות למשאבים, אי-שוויון בחשיפה לנזקי זיהום וכדומה), סגנון חיים ואיכות חיים הם כיום חלק מרכזי מהשיח הסביבתי. כלומר, ה'סביבה' היא כיום סוגיה חברתית כלכלית וערכית רחבה, להבדיל מההגנה על "שפיריות ביצה", כפי שהתבטא בעבר כותבו של מאמר דעה בעניין המאבק כנגד כביש חוצה ישראל.⁶

אכן, סוגיית איכות הסביבה היא סוגיה חברתית, כלכלית וערכית רחבת-היקף שאינה מסתפקת בשמירה על הטבע. עם זאת, אין לערבב בין המושגים השונים כל כך "איכות סביבה", "סגנון חיים" ו"איכות חיים".

התפיסה של איכות הסביבה כסוגיה חברתית חדרה אל השיח הסביבתי לפני יותר מעשרים שנה עם הופעת המונח "פיתוח בר-קיימא".⁷ מונח זה עוסק בהמשך הפיתוח וההתפתחות של האנושות, ועל כן הוא נושא חברתי מן המעלה הראשונה בנוגע לאורח החיים, למבנה המשק והכלכלה, לתפיסות פוליטיות ועוד. עם זאת, כל בחינה של הפיתוח האנושי חייבת להתבצע אל מול בחינה של השפעתו על כדור הארץ, ומתוך הכרה במגבלות של כדור הארץ – שאם לא כן ייהפך המונח לסממה נבובה וריקה מתוכן.

לסיכום: שאלות של "איכות הסביבה" מציבות בצדה האחד של המשוואה את ענייני האדם והחברה האנושית, ובצדה האחר את מערכות כדור הארץ. סוגיות שאינן בוחנות את מערכות כדור הארץ, גם אם מבחינה טכנית הן עוסקות בסביבה שלנו, נכנסות בגדר "איכות החיים".

ברכה הביא במאמרו דוגמה הממחישה יפה את ההבדל בין שני המושגים: המאבק המשפטי המוצלח למען צדק סביבתי שניהלה עמותת "אדם, טבע ודין" נגד החלטתה של עיריית רעננה לגבות ממי שאינם תושבי העיר דמי כניסה לפארק העירוני שהקימה בשטחה המוניציפלי. מאבק חברתי חשוב זה, שהתבסס על טענה בדבר פגיעה בזכות להנאה בפועל מסביבה ראויה, כלל לא עסק בשאלות סביבתיות הנוגעות לעצם הקמת הפארק כגון על איזה שטח הוקם הפארק; מאין יילקחו המים להשקיית מדשאותיו ולמילוי האגם המלאכותי שבו; האם ראוי להקים מדשאות רחבות ידיים הדרושות השקיה מרובה וכדומה. השאלות היו למי מותר להיכנס לפארק והאם הכניסה אליו תהיה חינם או בתשלום. הדיון בשאלות חשובות אלו הוא חלק מדיון בכמה סוגיות עקרונית רחבות יותר כגון אלו שירותים חברתיים על השלטון (לרבות השלטון המקומי) לספק לאזרחים; כיצד יתחלקו שירותים אלה בין כל האזרחים; על מי מוטל לממן אותם; איזה מגבלות וסייגים יוטלו על נגישות האזרח לאזורים שונים ועל חופש התנועה שלו ועוד.

מכאן, ששאלת הפארק ברעננה אינה שאלה של איכות סביבה אלא של איכות חיים ושל שירותים חברתיים, ולכן סוגיית הצדק הסביבתי העולה ממנה "מצמצמת" לשאלה של צדק חברתי "בלבד". אלו הן סוגיות חברתיות חשובות ביותר אך הן אינן סוגיות של איכות הסביבה. הרי אילו יוכפל מספר הפארקים הציבוריים במדינת ישראל פי מאה, ולכל אזרח יהיו גישה חופשית לכל הפארקים הללו, איכות חיינו תעלה מאוד ואולי אף יגבר הצדק בארץ. אלא, שעדיין לא ניתן

יהיה לדבר על סוגיה זו במונחים של איכות הסביבה — עד שלא נבחן אותה אל מול מאגרי המים המגיעים אל הקווים האדומים, אל מול המערכות האקולוגיות שייהרסו כדי לבנות את הפארקים ועוד. ענייני איכות החיים רואים כל סוגיה בפרספקטיבה של רווחת האדם בלבד, בעוד שענייני איכות הסביבה רואים תמיד את האדם והעולם גם יחד ואת השפעות הגומלין ההדדיות ביניהם.

ב. מדוע שיח זכויות אינו מתאים בהקשר של איכות הסביבה?

ההבחנה המושגית שהוצעה לעיל אמנם אינה תמיד כה חדה וברורה. מדובר בשני מושגים מעורפלים כשלעצמם, בעלי נקודות השקה. עם זאת, חלק נכבד מתומכי הזכויות הסביבתיות אינו משתמש בהבחנות אלה בעת שהוא טוען לזכויות לאיכות סביבה נאותה כחלק מזכויות אדם, ולכן יש חשיבות רבה בחשיפת הבעייתיות הרבה הטמונה בהשתלטותו של שיח הזכויות על השיח הסביבתי. נציג אפוא להלן שבעה נימוקים לכך שהטיפול בנושאי איכות הסביבה באמצעות שיח הזכויות אינו נכון — ובמקרים רבים אף אינו יעיל — לפתרון הבעיות הסביבתיות העומדות על הפרק.

1. שיח הזכויות מעורר את התפיסה של איכות הסביבה כמעין מוצר צריכה

בספרות הכלכלית והפוליטית מוכרת ההבחנה בין "אזרחים" לבין "צרכנים"⁸. אזרח הוא אדם שהתנהגותו מונעת מערכים והוא רואה את האינטרס הציבורי ואת טובת הכלל והקהילה. עיקר פעילותו לקידום תפיסת הטוב האלטרואיסטית וארוכת-הטווח שלו הוא בשדה הפוליטי, שבו הוא רואה את השדה הנכון לקבלת החלטות קולקטיביות באמצעות דיון, שכנוע והנמקה העוסקים בטוב הכללי. לעומת זאת, צרכן הוא אדם המונע על ידי העדפות ושאיפות אינדיבידואליסטיות ומטריאליסטיות קצרות-טווח. אדם זה רואה את הטוב הכללי כהשבעת הרצונות האינדיבידואליים של מרבית בני האדם, ואת השוק ומנגנוניו כשדה הפעולה העיקרי שלו להשגת טוב זה. לטעמו, קיבוץ והוצאה לפועל של מרבית ההעדפות האינדיבידואליות הם הדרך הנכונה לקבלת החלטות ציבוריות. זוהי תפיסה המזוהה עם הגישה התועלתנית, המזוהה בעיקר עם ג'רמי בנתהאם וג'ון סטיוארט מיל. הפילוסוף הסביבתי מארק סאגוף (Sagoff) אימץ הבחנה זו לתחום התאוריה הסביבתית בכך שניתח אותה בהקשר של ערכים והעדפות סביבתיות. לדידו, בכל אדם מתקיימים בו זמנית שני הטיפוסים — אזרח וצרכן — וההתנגשות בין הערכים וההעדפות בהקשר הסביבתי מייצרת קונפליקטים. דבריו שלהלן מבטאים בחדות את ה"סכיופניה" הזו:

The question arises, then, whether what we want for ourselves individually as consumers is consistent with the goals we would set for ourselves collectively as citizens. Would I vote for the sort of things I shop for? Are my preferences as a consumer consistent with my judgments as a citizen? They are not. I am schizophrenic ... I speed on the highway; yet I want the police to enforce laws against speeding. I used to buy mixers in returnable bottles — but who can bother to return them? I buy only disposable now, but, to soothe my conscience, I urge my state senator to outlaw one-way containers. I love my car; I hate the bus. Yet I vote for candidates who promise to tax gasoline to pay for public transportation. I send my dues to the Sierra Club to protect areas in Alaska I shall never visit ... And of course, I applaud the Endangered Species Act, although I have no earthly use for

the Colorado Squawfish or the Indiana bat. I support almost any political cause that I think will defeat my consumer interests. This is because I have contempt for — although I act upon — those interests. I have an “Ecology Now” sticker on a car that drips oil everywhere it's parked.⁹

שיח הזכויות נשען על תפיסה נאו-ליברלית הרואה את האדם כאינדיבידואל הנמצא בתחרות מתמדת על משאבים עם זולתו. בתחרות זו כל אדם מנסה להשיג עבור עצמו את המרב. שימוש בשיח הזכויות בתחום הסביבתי ממקם את בני האדם — על פני הצייר אורח-צרכן — קרוב יותר אל הצרכנים. איכות סביבה נאותה נתפסת כמוצר כשלעצמו, או כמצרך, שלגביו יש כביכול זכויות קנייניות. על מוצר זה מתנהלת תחרות המבוססת על העדפות ואינטרסים, ואשר מתעלמת מתפיסה אורחית המתייחסת למציאות בראייה רחבה יותר. במציאות, בעיות הסביבה מתאפיינות ברמת מורכבות גבוהה ביותר ובקשרי גומלין מסובכים.

הבחנה נוספת היכולה לסייע היא זו שבין אדם אקוסיסטמי לאדם ביוספרי. האדם האקוסיסטמי ניחן בהבנה ובמודעות למערכת האקולוגית המקומית שבה הוא חי (האקוסיסטמה), אך אינו מודע, אינו מבין או אינו מייחס חשיבות לסביבות רחבות יותר שבהן עולה רמת המורכבות. עבורו, בעיות איכות הסביבה הן אוסף של בעיות נפרדות ומקומיות. לעומת זאת, האדם הביוספרי ניחן בהבנה ובמודעות לביוספרה כולה (כל מארג החיים בכדור הארץ) על כל מורכבותה.¹⁰ אם נשתמש בהבחנה זו לענייננו נוכל עתה להגיד כי הצרכן הסביבתי הוא אדם אקוסיסטמי בעוד שהאזרח הסביבתי הוא אדם ביוספרי. שיח הזכויות בהקשר הסביבתי מעורר אפוא אנשים אקוסיסטמיים להיות צרכנים סביבתיים הדורשים את המצרך הנקרא בטעות “איכות סביבה נאותה” אך בעצם מדבר על איכות חיים.

שתי דוגמאות עשויות להבהיר את ההבחנה הזו. תשומת לבו של הצרכן הסביבתי יכולה להתמקד, למשל, בשאלה אם יש מדשאות מטופחות בסביבת ביתו. לעומתו, האזרח הסביבתי יבין שהשקייית המדשאה שליד ביתו צורכת מים מאגם המרוחק עשרות קילומטרים מעירו (שנמצאת במערכת אקולוגית אחרת); שבאותו אגם יש מחסור במים עקב מיעוט גשמים (ושאיבת יתר); שמיעוט הגשמים נגרם כנראה גם בשל ההתחממות של כדור הארץ; שההתחממות הזו נובעת מעלייה בפליטה של פחמן דו-חמצני (גם של המכונית שלו) ומתעשייה הנמצאת גם במדינות אחרות, כמו גם מירידה בקליטה של פחמן דו-חמצני עקב הכריתה של יערות הגשם בברזיל וכך הלאה. דוגמה נוספת: מגורים בסמוך למפעל מזהם הם בעיה בעיני הצרכן הסביבתי, שכן הזיהום מגיע לביתו. מבחינתו, הבעיה תיפתר אם תיבנה במפעל ארובה גבוהה שתעביר את האוויר המזוהם ליישוב המרוחק עשרה ק"מ משם. האזרח הסביבתי לא יסתפק בכך וידגיש את ההיבטים הגלובליים של המצב ולא רק את אלה המקומיים.

2. שיח הזכויות מעורר “נימבי”

תופעת ה“נימבי” (Not In My Back Yard) מתארת מצב שבו אדם או קהילה נאבקים למניעת מפגע בסביבתם על בסיס מקומי ולא למען פתרון סביבתי כולל. מאבק כנגד הקמת תחנת כוח בעיר מגוריי — להבדיל ממאבק נגד הקמתו בכל מקום אחר — נמנע משאלות כמו מדוע בכלל צריך עוד תחנות כוח מזהמות, כיצד ניתן לחסוך באנרגיה, כיצד ניתן לעודד ניצול של אנרגיית השמש וכדומה.

על פי רוב, במאבקי “נימבי” משתמשים בעלי העניין בנימוקים של שמירת זכויותיהם לאיכות חיים, למניעת ירידה בערך רכושם, לבריאות וכדומה.¹¹ מטרת המאבק היא הזזת האיומים והסיכונים

מסכיבתם הקרובה ולא מניעתם או פתרונם. מאבקי "נימבי" הם תמיד מאבקים אישיים או מגזריים ולעולם לא אוניברסליים. דוגמה טובה לכך מוכרת בישראל בתחום הטלפונים הסלולריים. על אף אי-הבהירות המדעית, רוב הציבור חש שהקרינה האלקטרומגנטית הנפלטת מהמכשירים ומהאנטנות עלולה לגרום נזקים בריאותיים. בארץ פזורות אלפי אנטנות סלולריות, ולשם קליטת שידורי "הדור השלישי" (שידור תמונה בסלולרי) נדרשה הקמתן של אלפי אנטנות נוספות. בשנים האחרונות התנהלו עשרות ואולי אף מאות מאבקי "נימבי" להעתקת אנטנות משכונות ומערים. מאבקים אלה נשענו על שיח הזכויות של הצרכנות הסביבתית. כך, למשל, בין השנים 2002-2006 התקבלו ב"מוקד הירוק" של עמותת "אדם, טבע ודין" יותר מ-400 תלונות ופניות לעזרה במאבק הנוגע להצבת אנטנות. המאבקים קיבלו כיוון נרחב בעיתונות.¹²

תפיסה מנוגדת של אזרחות סביבתית הייתה יכולה להוביל להתארגנות על בסיס גאוגרפי נגד הצבתן של האנטנות הנוספות, תחת הסממה "איננו חפצים במכשירי הדור השלישי משום שהם מסכנים את בריאותנו". התארגנות כזו – שלא הייתה קוראת להעתיק את האנטנה לחצר אחרת, ושהייתה מוכנה לשלם את המחיר ולוותר על קליטת "הדור השלישי" – הייתה עשויה למנוע את נזקי הקרינה. ספק רב אם סוגיית הקרינה מאנטנות היא סוגייה סביבתית אמיתית, במונחים שהצענו בתחילת המאמר, אך היא לבטח סוגייה של בריאות הציבור ושל איכות חיים, המקבלת מקום מרכזי בשיח הזכויות הסביבתיות. במקרה זה, כמו גם במקרים רבים אחרים, ברור כי שיח הזכויות חסר-אונים להגיע לפתרון מהותי של הבעיה. ציבור הנשען על תפיסת הזכויות עשוי אולי לנצח בקרבות בודדים אך לא במערכה כולה. כאמור, כבר היום פזורות בישראל אלפי אנטנות סלולריות, ואל נוכח אורח החיים המודרני המחייב ניידות רבה (שימוש רב ברכב פרטי, מעברי דירה תכופים, החלפת מקומות עבודה) כלל אין זה ברור האם – ועד כמה – יש תועלת במאבקים להזזת אנטנות סלולריות. בהחלט ייתכן מצב שמאבק להזזת אנטנה מקרבת ביתו של הצרכן הסביבתי תוביל להקמת אנטנה חלופית בקרבת מקום עבודתו, שבו הוא שוהה זמן רב יותר. החקיקה החדשה (חוק הקרינה הבלתי מייננת, התשס"ו-2006), המחייבת ליידע הציבור על הכוונה להקים אנטנות חדשות ועל מיקומן במסגרת הליכי הרישוי, עשויה להקל על הציבור להיאבק על זכויותיו. עם זאת – ואפילו אם כבר יותקנו התקנות הקובעות את רמות הקרינה המותרות מכל אנטנה בנפרד – אין זה ברור כיצד ועד כמה תתרום חקיקה זו לבריאות הציבור מבחינת הפחתת הקרינה הכוללת שאליה נחשף כל תושב בישראל. אילו היו הצרכנים הסביבתיים בוחנים את הסוגיה בפרספקטיבה אוניברסלית במקום באמצעות מאבקי "נימבי" הנשענים על דרישת זכויותיהם, היו התוצאות עשויות להיות אחרות לגמרי.

3. שיח הזכויות כושל בהבנת מקור הבעיות הסביבתיות ומתעלם ממורכבותן

הבעיות הסביבתיות המהותיות ביותר המוכרות היום הן בעיות בקנה מידה גלובלי. התחממות כדור הארץ, הכחדה מסיבית של חלק ניכר ממיני הצמחים ובעלי החיים בעולם, דלדול וניצול-יתר של משאבי כדור הארץ (כולל משאבים המתכלים לבלוי שוב), והרעלה הולכת וגדלה של אוכלוסיית העולם (בגופנו יש כיום חומרים רעילים רבים, מעשה ידי אדם, שאליהם אנו נחשפים כתוצאה מזיהום של האוויר, המים, הקרקע והמזון ולא היו קיימים לפני כמה עשרות שנים) הן רק חלק מהדוגמאות. הסיכוי היחיד להתמודדות עם בעיות מורכבות אלה נעוץ בהתגייסות קולקטיבית של כלל האנושות – ולא כאינדיבידואלים הנאבקים על זכויותיהם. שיח הזכויות מתקשה בהתמודדות עם בעיות מורכבות וגלובליות המאיימות על עצם קיומם של חיים על פני כדור הארץ, ועושה רדוקציה והפשטת-יתר של המשבר הסביבתי הגלובלי בעיקר לבעיות של

מפגעים מקומיים מצומצמים ושל "איכות חיים". יש יותר מדי אנשים שייאבקו בעוז נגד הכוונה לסלול כביש ליד ביתם ופחות מדי אנשים שישאלו כיצד ניתן לשנות את אורח החיים המורדני התזזיתי באופן שיקטין את התלות שלנו בכלי רכב פרטיים. אין בכוחו של שיח הזכויות לפתור את בעיות היסוד בתחום איכות הסביבה משום שרובן נובעות מדפוס הפיתוח שיצר האדם ומאורח חייו. "האדם הסביר" נוסע ברכב פרטי, מייצר פסולת רבה, צורך חשמל בכמויות גדולות – ולשיח הזכויות אין מרפא לנזקים הסביבתיים שנגרמים בעקבות צרכנות גואה זו. כלי רכב, למשל, הם האחראים לפליטה גדולה של מזהמי אוויר וגורמים להידרדרות נמשכת באיכות האוויר. צי הרכב ההולך וגדל תובע עוד ועוד כבישים הנסללים בשטחים הפתוחים ומדלדלים אותם. מנגד, שיח ציבורי של אזרחות סביבתית ירגיש שיש לנקוט צעדים חמורים להגבלת השימוש ברכב פרטי, ליצירת תשתיות חלופיות ולהקצאת משאבים בהתאם.

4. שיח הזכויות מחלק את העולם לטובים ולרעים ומגלגל את האחריות אל הרעים על פי תפיסת הזכויות, יש אנשים טובים הסובלים מבעיות סביבה על לא עוול בכפם – ואנשים רעים (או תאגידיים) הגורמים לזיהום הסביבה או שאינם מגוננים עליה (רשויות השלטון). המציאות שבה אנו חיים היא מורכבת יותר.

אמנם הקשרים בין הון לשלטון גורמים לעתים להקלה בדרישות הסביבתיות מהמפעלים של בעלי ההון, ובכך מאפשרים להם להגדיל את רווחיהם; אולם גם אם המניות של אותם מפעלים יחולקו שווה בשווה בין כל האזרחים, עדיין ישאף המפעל למקסם את רווחיו על חשבון צמצום הזיהום שהוא פולט. יתרה מזו: גם אם כל המפעלים יעמדו בתקנים הרי עצם פעילותם היצרנית יוצרת זיהום שהולך ומצטבר.

אמנם קיימת בישראל עבריינות סביבתית ואי-שמירה על החוקים הנוגעים לאיכות הסביבה, ויש לטפל בה כמו בכל הפרת חוק; אולם מרבית הבעיות הסביבתיות נגרמות דווקא על ידי אזרחים טובים או גופים שומרי חוק. כך, למשל, זיהום האוויר הנגרם במרכזי הערים הגדולות עקב תחבורה נובע מגידול מסיבי במספר כלי הרכב, בצפיפות בכבישים וכדומה, ולא מהעובדה שמרבית הנהגים הם עבריינים המזהמים בזדון.

שיח הזכויות מתעלם ממורכבויות אלו עקב זיהוי לא נכון של מקור הבעיות הסביבתיות. הוא מתעלם מן העובדה שעיקר הבעיות נגרם כתוצאה מאורח החיים שלנו, מהחברה הצרכנית שבה אנו חיים ומהכלכלה הקפיטליסטית שאותה הקמנו. שיח הזכויות מעביר את האחריות ליצירה של בעיות הסביבה – ולכן גם לפתרון – מכלל האוכלוסייה אל חלק קטן שלה, המסומן לרוב כגורם לעוולה. בכך שיח הזכויות יוצר דיכוטומיה ברורה בין בעלי הזכויות לאלה שחייבים לתת להם אותן, בין בני עוולה מרושעים או אטומים לבין קרבנותיהם. עולמנו אכן משופע בעוולות סביבתיות, וגם רשעות ואטימות לא חסרות בו, אולם המציאות בהקשר הסביבתי מורכבת בהרבה. הצגה פשטנית שלה – כפי שהיא מתקבלת משיח הזכויות – חוטאת לאמת.

ההוגה הקהילתני אמיתי עציוני (Etzioni) בחן את שאלת הזכויות אל מול האחריות בהיבט חברתי רחב, אולם די בכותרת המאמר שלו מ-1991 כדי לתאר היטב את התופעה שתוארה כאן: "Too many rights, too few responsibilities".¹³ עציוני ציין לדוגמה שאמריקנים צעירים רבים מעדיפים להישפט על ידי חבר מושבעים אך בה בעת אינם רוצים לשרת בעצמם בחבר מושבעים; הם מעוניינים במעורבות צבאית גדולה יותר של ארצות-הברית במפרץ הפרסי אך בה בעת אינם רוצים לשרת בצבא. ניתן להקיש מכך גם לענייננו: צרכני הסביבה דורשים זכויות לאיכות סביבה ראויה ועוסקים במאבק "נימבי" תקיפים – ובה בעת משמרים את אורח חייהם הצרכני והבזבזני,

הכולל טיסות לחו"ל, נסיעה ברכב גדול ומזהם, קניית מוצרים המיוצרים על ידי מפעלים מזהמים, בזבוז חשמל ומים ודרישה מתמדת לשיפור הקליטה של הטלפון הסלולרי. ד"ר אורן פרו זיהה אף הוא את הכשל הנעוץ בתפיסת הזכויות הסביבתיות. במאמר שפרסם בשנת 2004 כתב:

העיגון החוקתי של זכויות סביבתיות תחת הכותרת של זכויות חברתיות-כלכליות מציב לכאורה את האזרח בעמדה של יריבות מול השלטון, ולא כשותף מלא בהליכי ההכרעה בשאלות סביבתיות. האזרח מוצג כאובייקט סביל, כ"צרכן" או "זכאי" שאמור לקבל "שירותים סביבתיים" מהשלטון; השלטון, באמצעות פקידיו ("מומחים"), נושא באחריות בלעדית לניהול מערכת השמירה על הסביבה.¹⁴

כך, מתוך תפיסה של דמוקרטיה שיתופית ולא טכנוקרטיה ניתן להסביר את הבעייתיות שבעימות המתמיד בין תובעי הזכויות בהקשר הסביבתי לבין השלטון הנדרש לספק אותם. כאמור, בעייתיות זו נובעת, מהעובדה שאלו ואלו אחראים על יצירת בעיות הסביבה, ועליהם לשאת באחריות משותפת להתמודדות עמן.

5. שיח הזכויות הסביבתיות יוצר זילות של המונח "זכויות האדם"

אין ספק כי אי-פניו פסולת מהרחובות, טיפול כושל במפגעי ריח או רעש והיעדרן של גינות ציבוריות בכמות מספקת הן בעיות שיש לפתור. לבעיות מסוג זה יש קשר הדוק לשאלות חשובות של צדק, חלוקת משאבים, אופן קבלת ההחלטות בגופי השלטון ועוד. עם זאת, הן אינן זהות בחומרתן – בשום מובן ואופן – לפגיעות חמורות בזכויות אדם בסיסיות המתרחשות מדי יום בעולמנו: רצח, חטיפה, עינויים והעלמה של אנשים, עוני מחפיר (מיליארי אנשים בעולם חיים ברמת הכנסה נמוכה מדולר ביום), מכירת אנשים לעבדות ולזנות, שלילת זכויות פוליטיות וכדומה.

במאמר העוסק בתרומת השילוב שבין התנועה לזכויות האדם לבין התנועה לאיכות הסביבה בברזיל מנו המחברים יתרונות כגון הקטנת הסיכוי לרצח ואלומות כלפי פעילים סביבתיים, הגברת היכולת של מערכת המשפט להילחם בבעלי קרקעות המגרשים ילדים וחומסים את אדמתם באזורי ספר, מניעת רעב ועוד.¹⁵ דוגמה זו ממחישה את גודל הפער ואת הבדלי הפרספקטיבה כשמדברים על זכויות סביבתיות במדינה מפותחת כגון ישראל בהשוואה למדינות מתפתחות שבהן מרוכז רוב אוכלוסיית העולם. כדי לפתור בעיות קיומיות אמתיות כגון פגיעה בזכויות אדם, או בעיות סביבתיות גלובאליות המאיימות על המערכות תומכות החיים של כדור הארץ, יש צורך בכל מאמץ וכמעט בכל קואליציה רעיונית או מעשית. לעומת זאת, השימוש בתפיסת זכויות האדם כדי לפתור בעיות מקומיות של איכות חיים במדינה מפותחת הופך את כל הבעיות גם יחד לבליל כמעט חסר-משמעות.

6. שיח הזכויות מוביל לייצוג חסר של חלק גדול ממי שיושפעו מבעיות הסביבה

רוב הנימוקים שהוצגו עד כה התבססו על גישה אנתרופוצנטרית, הממקמת את האדם במרכז. על פי תפיסה זו, האדם הוא השליט על הטבע, והוא גוזר את מעשיו כלפי הטבע על פי התועלות שיפיק ממנו. אולם, בשנים האחרונות עלתה בתחום האתיקה הסביבתית התייחסות נרחבת גם לשאלת מעמדו וזכויותיו של הטבע עצמו – אם בדרישה מהאדם לנהוג משנה-זהירות ולטפח את האדמה ("לעבדה ולשמרה") ואם כזכות העומדת לטבע ולבעלי החיים בפני עצמם. גישה זו, המכונה "ביוצנטרית", מעמידה את האדם כשווה זכויות עם עולם הטבע ותובעת ממנו להתחשב גם בקולו של הטבע. בשל קוצר היריעה לא ניכנס לעובי הקורה של תפיסה זו, אולם בהקשר

הנוכחי יש לשים לב כי הצגת בעיות של איכות הסביבה כבעיות של זכויות אדם גרידא מביאה לכך שקולם של בעלי חיים וצמחים, המושפעים אף הם מהפגיעה בסביבה, לא נשמע וכמעט ואינו מיוצג, בין אם בקביעת המדיניות הציבורית ובין אם במערכת המשפט. המערכת הפוליטית והציבורית במשטר דמוקרטי מוכוונת אך ורק לייצוגה של האוכלוסייה בעלת זכות ההצבעה. באופן זה מעניקות יתרון ברור לבני האדם על פני הטבע, ול"כאן ועכשיו" על פני העתיד. רק בני אדם בני ההווה יכולים לתבוע את זכויותיהם ממערכות השלטון. תאורטיקנים פוליטיים מתחילים להידרש לאתגר של הרחבת מושג ה"ייצוג" במערכות השלטון באופן שיכלול ייצוג מתאים יותר גם לאינטרסים של הטבע.¹⁶ עד שנגיע לכך ימשיך שיח הזכויות הסביבתיות לעוות את האיזונים הנדרשים בין האדם, הטבע והדורות הבאים.

7. שיח הזכויות מתעלם מקונפליקטים מהותיים בין איכות הסביבה לזכויות אדם
 על פי מודל ה-IPAT שפיתחו המדענים פול ארליך (Ehrlich) וג'ון הולדרן (Holdern), מידת ההשפעה של בני האדם על הסביבה היא מכפלה של שלושה גורמים: גודל האוכלוסייה, השפעת החומרי שלה (הייצור לאדם) והטכנולוגיה שבה היא משתמשת (מידת ההשפעה הסביבתית – הזיהום ואברן המשאבים ליחידת ייצור).¹⁷ לפיכך, כדי לרסן את הרס הסביבה יש צורך להגביל גורמים אלו. דא עקא, שהגבלה של כל אחד מהגורמים הללו – שתאורטיקנים סביבתיים חלוקים ביניהם בשאלה איזה מהם הוא המשמעותי ביותר – כדי לשמור על "הזכות לאיכות סביבה נאותה" מעוררת דווקא קונפליקט, ולא שיתוף, בין איכות הסביבה לבין זכויות אדם בסיסיות וותיקות יותר. הגבלת הילודה נוגדת את זכותו הבסיסית של כל אדם לבנות משפחה ולהוליד ילדים כרצונו; הגבלה של טכנולוגיות או של שימוש בחומרים מסוימים עשויה לעמוד בניגוד לחופש העיסוק; הגבלת צריכה ושפעת חומרי פוגעת בזכותו של האדם לקבוע את אורח חייו ולעשות כספו שימוש כרצונו. כל אלו מתנגזים לפגיעה בזכות הבסיסית ביותר המקודשת בתפיסה הליברלית – החירות.

היווצרותם של קונפליקטים בין זכויות שונות היא עובדה ידועה ומוכרת גם בדיון הפילוסופי וגם בפרקטיקה המשפטית (שם מוכר הצורך להגיע לאיזונים נאותים ולמידתיות ביניהן), ועל כן לכאורה אין בקונפליקטים בין איכות הסביבה וזכויות אדם אחרות כדי לשמש הנמקה נגד שיח הזכויות בהקשר הסביבתי. עם זאת, טיפול בשורש הבעיות הסביבתיות (ולא רק בחלק מהסימפטומים שלהן, כפי שעולה משיח הזכויות) מחייב התמודדות כלל-אנושית כואבת בשאלות הבסיסיות והעמוקות שהוזכרו: ילודה, רמת חיים ושפעת חומרי, ייצור וצריכה באופן שיצריך שינוי גדול באורח החיים המערבי הבזבזני, וויתור (חלקי) על חירויות שונות. שיח הזכויות מתעלם מהצורך בהתמודדות כואבת זו ואינו נותן כלים להתמודדות עם הקונפליקטים המהותיים והקשים ביותר שהוצגו לעיל.

ראינו אפוא מדוע שיח הזכויות אינו נותן מענה לבעיות הסביבתיות האדירות העומדות לפתחנו, ומדוע במקרים רבים הוא אף עלול להוביל לפתרונות גרועים ולא רצויים. הבנת מוגבלותו של שיח הזכויות מחייבת אותנו לפתח שיח חדש בהקשר הסביבתי והחברתי – שיח של אחריות, סולידריות חברתית וחובות מוסריים.

ג. שיח של אחריות, סולידריות חברתית וחובות מוסריים

למונח "אחריות" פנים רבות. מאמר זה אינו עוסק באחריותו של בעל תפקיד הקשורה לחובותיו לדאוג לעניינים ידועים בתחום מוגדר, וגם לא באחריות משפטית או פלילית החלה (בכפוף לכמה

סייגים) על כל אדם שעבר על החוק. כוונתנו לאחריות מוסרית של אדם למעשיו ולתוצאותיהם. קצרה היריעה באכסניה זו לקיים דיון ארוך וממצה בתאוריה המוסרית ובמושג האחריות; עם זאת, לא נצא ידי חובתנו בלא להזכיר את נקודות המוצא העומדות בבסיס האחריות שאותה אנו מציעים לתבוע, בהקשר הסביבתי, מכל אדם כפרט, מכל קהילה או מדינה, ומהאנושות ככלל.

ראשית, אדם אינו יכול לקבל על עצמו אחריות לתוצאות מעשיו אם אינו מבין ומכיר את הקשר שבין מעשיו לבין תוצאותיהם. האדם הוא יצור תבוני המודע למעשיו ומסוגל להבין את תוצאותיהם. שנית, האדם צריך לקחת על עצמו אחריות למעשיו מתוך תחושת מחויבות והרגשת שייכות לתוצאות מעשיו, שאם לא כן לא ניתן לומר כי האדם לקח על עצמו אחריות, אלא, לכל היותר, כי היא הוטלה או נכפתה עליו. שלישית, מעשיו של האדם, שעליהם הוא נוטל אחריות, הם כאלה שנעשו מתוך חופש בחירה. האדם עומד בפני מרחב אפשרויות לפעולתו, הוא יכול להגדיל או לצמצם את טווח הבחירה שלו, אך משעה שקיבל את ההחלטה על דרך פעולתו מונחת בידיו האחריות לתוצאות בחירתו. החירות הבסיסית הנתונה לאדם באה עם אחריות לתוצאות מעשיו, וכפי שקבע הפילוסוף ז'אן פול סארטר – "האדם נדון להיות חופשי". רביעית, לאדם האחראי תחושת מחויבות לפעולה, וכך תחושת האחריות למעשיו נהפכת ללקיחת אחריות בפועל. אם כן, נטילת אחריות של האנושות על הסביבה צריכה להיעשות על ידי אנשים תבוניים, חופשיים, בעלי תחושת מחויבות מוסרית והרגשת שייכות, ואקטיביים. לעומת זאת, הציפייה לשיפור מצב הסביבה באמצעות דרישת זכויות סביבתיות בלבד היא פסיבית ביחס לפתרון הבעיות (אף שהיא יכולה בהחלט להיות אקטיבית במאבק על קבלת הזכויות). כמו כן, היא מתעלמת מהקשר בין מעשים לתוצאות, והיא מחוסרת מחויבות מוסרית ותחושת שייכות אליהם. במובן זה היא בהחלט מתנערת מאחריות, אך דורשת אותה מאחרים – במקרה זה רשויות השלטון. אין בתיאור זה של מאפייני האחריות כדי לרמוז שכל בני האדם ניחנים באותה מידה של תבונה ורציונליות, של תחושת מחויבות למעשהיהם, של יכולת פעולה לתיקון תוצאותיהם השליליות ושל חופש בחירה, אלא רק שמהיותם בני אדם יש להם פוטנציאל לתכונות אלה (וגם הוא במידה משתנה). בהיעדר תכונות אלה לא יוכל להתפתח שיח של אחריות. בשל התקיימותן יש בבסיס התחלתי לדרישה הנורמטיבית לפתח שיח של אחריות בהקשר הסביבתי כתחליף לשיח הזכויות, ולתבוע – מכל אדם כפרט, מכל קהילה או מדינה, ומהאנושות ככלל – נטילת אחריות גוברת והולכת להתמודדות עם בעיות הסביבה. מבחינה מעשית אפשר שנטילת האחריות על ידי אנשים וקהילות שונים תתקיים במידה משתנה, כתלות במשתנים כגון המידה שבה הם תרמו לבעיה, מידת יכולתם לשאת באחריות וכדומה, אולם מבחינה מוסרית אין אדם היכול להיות פטור כליל מאחריות כשלהי.

מרגע בריאתו האדם צריך לקחת אחריות על מעשיו, שאם לא כן הוא יוצא מופסד. ההפסד יכול להיות מידי שמים ויכול להיגרם עקב קריסתה של הסביבה. במישור הסביבתי הדברים מקבלים תוקף רב אף יותר מכיוון שהאדם שכלל את עצמו ופיתח יכולות כה מורכבות המסוגלות לחולל שינויים מפליגים בסביבת חייו, היינו: כדור הארץ. אנו יודעים לחצוב הרים, לחפור למעמקים, לבנות לגבהים, לסלול כבישים ולטוס למרחקים. אנו יודעים גם שבשוליה של פעילות הפיתוח הנמרצת הזו הפסולת נערמת, השפכים מתרבים, המחצבות מתעמקות, וריכוז המזהמים באוויר עולה. אנחנו משנים שינוי יסודי את הביוספרה ומשנים את סביבת החיים האנושית. אף אם נניח כעת לשאלה – הראויה לעיון נפרד – אם דפוס הפיתוח שלנו הוא מוסרי אם לאו, האחריות להתמודדות עם האתגרים הסביבתיים ממשיכה לרבוץ לפתחנו. התמורות החריפות שחוללנו בביוספרה דורשות מאתנו חשיבה מעמיקה, התארגנות ומתן תשובות הולמות לשלל הבעיות הסביבתיות המקיפות אותנו.

אם כן, האחריות להתמודדות מונחת בידינו, אך לאחריות פנים רבות. אנחנו מבקשים לטעון שהדרך לממש את אחריותנו היא דרך האחריות הקולקטיבית שחולקים ביניהם כלל בני האדם. אחריות קולקטיבית אין פירושה דחיקת האחריות האישית והטלת האחריות על ציבור כללי ולא מובחן; נהפוך הוא: מימוש של אחריות קולקטיבית יכול לעטות צורה רק דרך נטילת אחריות אישית, והבנה שהסולידריות בין בני האדם היא האופן הרצוי להתמודד עם בעיות סביבתיות עמוקות ומגוונות. הסולידריות בין בני האדם איננה עומדת רק כערך בפני עצמו אלא גם כצורך ממשי להתמודדות עם המשבר הסביבתי. כפי שהראינו קודם לכן, טיבן של הבעיות הסביבתיות הוא כוללני והן בעלות השפעה לטווח הארוך, ולכן נדרש שיתוף פעולה כדי להתמודד עמן. התורה שבבסיס תפיסת "היד הנעלמה" של השוק החופשי שהציג אדם סמית, הגורסת כי הטוב הפרטי יחולל את הטוב הכללי, איננה מתאימה בזירה הסביבתית משום שההשפעות הסביבתיות של מעשינו מתרחשות לעתים הרחק מאתנו. הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא ההתחממות של כדור הארץ. האטמוספירה מתחממת כתוצאה מפעילות האדם, אך השלכותיה של ההתחממות מורגשות בעצמות שונות במקומות שונים ברחבי העולם. דוגמה נוספת: הרוחות המערביות השכיחות בישראל גורמות לכך שמזהמי האוויר הנפלטים בגוש דן בכוך יכולים לגרום להחמרה רצינית בזיהום האוויר בירושלים בשעות הצהריים. שיתוף הפעולה הוא הכרחי. הוא יכול להתקיים אמנם ככורה מעיק, אך רצוי לו שינבע מתוך סולידריות בין אנשים וקהילות משום שכך ניתן יהיה להתמודד בצורה טובה יותר עם השאלות הסביבתיות.

אין ביכולתנו לשרטט במאמר זה קווים לרמותו של שיתוף הפעולה הרצוי, אך יש להרגיש שהוא יצריך ככל הנראה ויתור מדעת על כמה "זכויות" פרטיות, לרבות ה"זכות לסביבה נאותה", כדי להגשים מטרה כללית אוניברסלית. כפי שאדם נדרש לעתים לצמצם את עצמו כדי להעניק מקום לזולתו, כך נדרשים בני האדם להכיר באחריותם לאיכותה של הסביבה ובצורך להגביל את עצמם, ולצמצם את טביעת הרגל הסביבתית שלהם. כדי שיוכלו לעשות זאת ולוותר על חלק מזכויותיהם, עליהם לדעת שגם זולתם נוהגים כך, כלומר: שגם אחרים מוכנים לוותר למען המטרה המשותפת.

על כתפיו של האדם רובץ הציווי המוסרי של "בל תשחית", וכדי לקיימו עליו להכיר באחריותו ובכך שהדרך להגשים את הערך המוסרי היא דרך הדיאלוג ושיתוף הפעולה. לשם כך יש ליצור מרחב ציבורי של קבלת החלטות שבו יתקיים שיח ציבורי, ושבו אדם ישמע את זולתו, יתוודע לרצונותיו ובסופו של דבר תקבל החלטה הנובעת ממפגש זה. אמנם, כפי שראינו, תמיד תתקיים ה"סכיוזופרניה" בין רצונותינו הפרטיים לבין המטרות הכלליות של החברה, אך עלינו להיות מודעים לכך ולפעול באחריות ובמשותף כדי לא ליפול למלכודת שיח הזכויות. זו, כאמור, עלולה להוליך לקריסה של המשאבים הטבעיים של כדור הארץ ועמה של הציביליזציה האנושית כולה. בסופו של דבר, השאלות הסביבתיות הנובעות נוגעות לתפיסת החיים הנכונים והטובים. שאלות הסביבה קשורות לארגון הקהילה, למבנה המוסדות הפוליטיים, לתפיסת הכלכלה, לחלוקת המשאבים, לסדר העדיפויות החברתיים, לניהול המרחב הציבורי, לאורח החיים ועוד. אלו אינן בעיקרן, ואפילו לא ברובן, שאלות של זכויות אדם.

מאמר זה התמקד בשיח הקיים בנושאי איכות הסביבה, כלומר: בצורת הדיבור, באופן החשיבה ובמשקפיים הערכיים שדרכם אנו מבינים את הנושא ופועלים בו – ולא במבנים ובמנגנונים חברתיים, משפטיים ופוליטיים הנובעים ממנו ובאים ליישם את תוכנותיו. משום כך נמנענו מהצעת מבנים ומנגנונים מסוג זה התואמים את שיח האחריות בניגוד לאלו הנובעים משיח הזכויות. כמו

כן, אין לשכוח כי המנגנונים המיועדים ליישום של שיח הזכויות התפתחו במשך כמה מאות שנים מאז ראשית התקופה המודרנית, ויהיה זה אך יומרני לצמצם יתרון זה במחי כמה דפים; עם זאת, אי-אפשר להתעלם לחלוטין מנושא המבנים והמנגנונים החברתיים והאחרים, כפי שנדגים להלן. ראשית, יש כאמור צורך לשנות את השיח ואת הפרספקטיבה הערכית להתמודדות עם הבעיה. שניו תפיסה ערכית הוא כמובן משימה קשה וארוכה, אך יש להתחיל בה. אין אנו מבטלים כליל את החשיבות של שיח הזכויות ואת הישגיו, אלא מדגישים את הצורך (לפחות כשלב ראשון) באיזון של השיח הזה. כך, לדוגמה, יש צורך לתקן כל דבר חקיקה העוסק בהיבטים של הזכות לסביבה נאותה כך שיעסוק בזכויות ובחובות הסביבתיים כאחד של מושאי אותה חקיקה. כאן הפעולה היא בשדה הפוליטי. מובן שלכלים חינוכיים במשמעותם הרחבה יש מקום רב בתהליך תודעתי זה, ועל כן יש לפעול במרץ גם בשדה החינוכי.

שנית, יש להגביר את ההשתתפות הציבורית בתהליכי קבלת ההחלטות. פעולה זו (גם היא בשדה הפוליטי) תהפוך אנשים רבים יותר מצרכנים פסיביים לאזרחים סביבתיים, ומתובעי זכויות המתעמתים עם השלטון לנושאים באחריות משותפת לקבלת ההחלטות. לצורך כך יש לאמץ ולהרחיב את השימוש בכלים ההולכים ומתפתחים של דמוקרטיה השתתפותית.

שלישית, יש להטמיע עקרונות סביבתיים המבטאים נשיאה באחריות במערכות הכלכליות שלנו כדוגמת העיקרון של "המזהם משלם", המטיל למעשה מיסוי סביבתי על זיהום. בהקשר זה יש לשים לב שגם יישום העיקרון אפשרי בצורות שונות: כדי ליישמו במסגרת שיח האחריות יש לחלק את התשלום בצורה נאותה לפי מידת האחריות לזיהום לכל אורך שרשרת הייצור והשימוש במוצר.

רביעית, יש ליצור יותר מרחבים להידברות בנושאים הסביבתיים בין חלקים שונים בחברה. לדוגמה, יש להגיע לאיסור על שימוש בחומרים מסוימים וכן לשינוי של תהליכי ייצור באמצעות הידברות בין הציבור והתעשייה. אין אנו משלים את עצמנו כי השינוי יהיה קל או מידי, אולם איכות הסביבה אינה עניין ל"אצנים למרחקים קצרים", ובלשון חז"ל: "לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להיבטל ממנה" (משנה, אבות ב').

העולם הנתון במשבר סביבתי רחב משול לספינה שבה פעור חור, ויש חובה להתגייסות כלל-אנושית להביאה לחוף מבטחים. אין לנו אלא להמליץ לכל מי שאיכות הסביבה יקרה ללבו להתמקד באיכות הסביבה עצמה ולא ב"זכות לסביבה נאותה", ולטפח שיח של אחריות ושל סולידריות. שיח מסוג זה הוא המתאים יותר להבנה של מקור הבעיות הסביבתיות ולהתמודדות אמתית ויסודית עמן.

הערות

- 1 עמית ברכה "פרקטיקה מעשית של צדק סביבתי" מעשי משפט א 179 (2008).
- 2 אבי שגיא "שפה אחת ודברים אחדים" פנים 66 33 (2005).
- 3 דניאל מישורי "שילוט ושליטה במרחב הציבורי: עתירת 'פעולה ירוקה' נגד שלטי פרסום בנתיבי איילון כמאבק על נחלת הכלל" מעשי משפט א 109 (2008).
- 4 ראו, למשל, את מדד ההתפתחות האנושית של האו"ם: KEVIN WATKINS, HUMAN DEVELOPMENT REPORT — INTERNATIONAL COOPERATION AT A CROSSROADS: AID, TRADE AND SECURITY IN AN UNEQUAL WORLD (2005); או את ספר הנתונים של ארגון ה-OECD: OECD FACTBOOK 2006 ECONOMIC, ENVIRONMENTAL AND SOCIAL STATISTICS (2006).

- Joy Palmer, *Environmental Education in the 21st Century: Theory, Practice, Progress and Promise* 35-60 (1998). 5
 מישורי, לעיל ה"ש 3, בעמ' 109. 6
- United Nations World Commission on Environment and Development (WCED), *Our Common Future* (1987). 7
- Shepley W. Orr, *Values, Preferences, and the Citizen-Consumer Distinction in Cost-Benefit Analysis*, 6 *POLITICS, PHILOSOPHY & ECONOMICS* 107 (2007). 8
- Mark Sagoff, *At the Shrine of Our Lady of Fatima, or Why Political Questions Are Not All Economic*, 23 *ARIZONA L. REV.* 1283, 1286 (1981). 9
- הבחנות אלה בין תפיסה אקוסיסטמית לבין תפיסה ביוספרית מבוססות על ההרצאה "האדם הביוספרי והחינוך הסביבתי" שנשא משה שחק בכנס בנושא "חינוך למעורבות סביבתית", במלאת 25 שנה לחינוך הסביבתי בישראל ולהקמת בית הספר התיכון לחינוך סביבתי במדרשת שדה בוקר, 12.12.2001. 10
- Avner De-Shalit, *The Environment: Between Theory and Practice* 124 (2000). 11
- ראו, למשל, דורון שפר וטובה דרון "מאבק נגד אנטנות סלולריות במבשרת ציון וקריית גת" *Ynet* - *חדשות בארץ*, 12.9.2004. 12
- Amitai Etzioni, *Too Many Rights, Too Few Responsibilities*, 28 *SOCIETY* 41 (1991). 13
- אורן פרוז "זכויות חברתיות-כלכליות ואיכות הסביבה" זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות בישראל 735, 725 (יורם רבין ויובל שני עורכים, 2004). 14
- James W. Nickel & Eduardo Viola, *Integrating Environmentalism and Human Rights*, 16 *ENVIRONMENTAL ETHICS* 265 (1994). 15
- Michael Saward, *Representation, in Political Theory and the Ecological Challenge* 183 (Andrew Dobson & Robyn Eckersley Eds., 2006). 16
- Paul R. Ehrlich & John P. Holdern, *Impact of Population Growth*, 171 *SCIENCE* 1212 (1971). 17